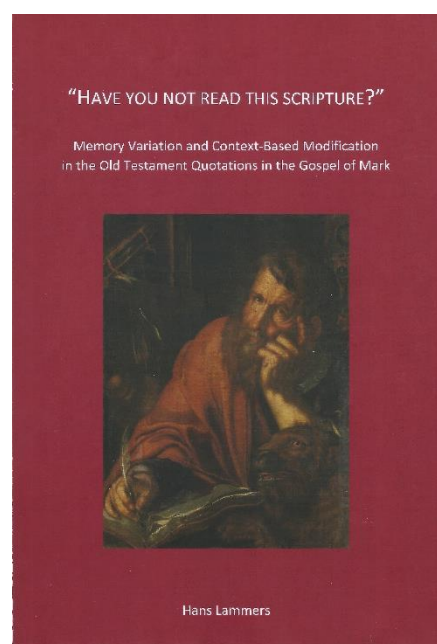

RECENSIE

Hans Lammers,
“Have you not read this Scripture?”
Memory Variation and Context-Based Modification
in the Old Testament Quotations in the Gospel of Mark
Zinvoorzin.nl 2021.
Pag. 324. ISBN 978 94 92526 59 5.

Twee rooms-katholieke hoogleraren Nieuwe Testament in Nederland hebben zich jarenlang intensief bezig gehouden met het vraagstuk van de bijbelse intertekstualiteit, meer specifiek: met het gebruik van het Oude Testament in het Nieuwe Testament. Dat zijn prof. dr. Wim Weren (1946) en prof. dr. Maarten Menken (1948-2016). De eerste heeft daarvoor ook een methode ontwikkeld (zie het eerste hoofdstuk in zijn boek ‘Intertextualiteit en Bijbel’, Kampen 1993), de tweede heeft zich meer praktisch op dit terrein bewogen. Hans Lammers (1967) is een leerling van Maarten Menken die hij zijn ‘Doktorvater’ noemt.¹ De bibliografie aan het eind van het boek doorlopend viel me direct op dat de naam van Wim Weren helemaal niet voorkomt. Lammers verstaat zich voor zijn intertekstuele benadering dan ook helemaal niet met Wim Weren. Had hij dat wel gedaan, dan had zijn proefschrift er beslist anders uitgezien. Karakteristiek voor Weren’s intertekstuele methode is dat hij niet alleen de tekst (= de nieuwtestamentische perikoop waarin het citaat of de allusie voorkomt), maar ook de pre-tekst (= de oudtestamentische perikoop waarin het citaat of de allusie voorkomt) uitgebreid analyseert om vervolgens tekst met citaat en pre-tekst op elkaar te betrekken. Lammers gaat een andere weg. Zijn aandacht ligt vooral op de citaten zelf – te onderscheiden van ‘allusies’ en ‘verwijzingen’ – in het Marcusevangelie. Hij noteert er zevententwintig.² Het eerste wat hij doet, is proberen vast te stellen welke bron de auteur voor het citaat gebruikt heeft (39-113). Met betrekking tot de zevententwintig citaten in het Marcusevangelie komt hij tot de conclusie dat de auteur vooral Septuagintaversies gebruikt heeft. Maar hij moet ook constateren dat de tekstuele vorm van veel citaten afwijkt van die van de brontekst: in zo’n 70% van de gevallen. Voor de diverse variaties zijn verschillende verklaringen te geven (154-155), Lammers is van mening – na onderzoek van alle citaten – dat de twee belangrijkste verklaringen voor de variaties zijn: (1) de auteur kopieert niet uit de geschreven bron, maar citeert uit het hoofd, door

¹ De twee promotores zijn: prof. dr. Bart Koet (Tilburg University) en prof. dr. Geert Van Oyen (Université Catholique de Louvain). Hans Lammers promoveerde op woensdag 10 maart 2021 aan Tilburg University.

² Marcus 1,2-3 (Ex. 23,20; Mal. 3,1 en Jes. 40,3); 4,12 (Jes. 6,9-10); 4,32 (Ez. 17,23; Ps. 104,12/Dan. 4,18[21]); 6,34 (Num. 27,17; 1 Kon 22,17; 2 Kron. 18,16; Judit 11,19); 7,6-7 (Jes. 29,13); 7,10a (Ex. 20,12 // Deut. 5,16); 7,10b (Ex. 21,17); 8,18 (Jer. 5,21; Ez. 12,2; Deut. 29,3); 9,48 (Jes. 66,24); 10,6 (Gen. 1,27; 5,2); 10,7-8 (Gen. 2,24); 10,19 (Ex. 20,12-16 // Deut. 5,16-20); 11,9 (Ps. 118,26a); 11,17 (Jes. 56,7; Jer. 7,11); 12,10-11 (Ps. 118,22-23); 12,19 (Deut. 25,5; Gen. 38,8), 12,26 (Ex. 3,6); 12,29-33 (Deut. 6,4-5; Lev. 19,18; Jes. 45,21/Ex. 8,6[10]; 12,36 (Ps. 110,1; Ps. 8,7); 13,14 (Dan. 12,11 par.); 13,24-25 (Jes. 13,10; 34,4); 13,26 (Dan. 7,13-14); 14,27 (Zach. 13,7); 14,34 (Ps. 42,6.12; 43,5); 14,62 (Dan. 7,13; Ps. 110,1); 15,24 (Ps. 22,19); 15,34 (Ps. 22,2).

Lammers 'memory variant' genoemd³ en (2) de auteur heeft bewust de tekst van het oudtestamentisch citaat aangepast om de betekenis ervan in overeenstemming te brengen met zijn visie op Jezus' optreden, door Lammers 'context-based modification' genoemd. Deze twee varianten hoeven elkaar niet uit te sluiten, zoals uit het citaat in Marcus 4,12 blijkt, waar Lammers zowel drie 'memory variants' traceert als drie 'context-based modifications'. In zeven citaten is volgens Lammers sprake 'context-based modifications': Marcus 1,2-3; 4,12; 7,6-7; 9,48; 10,19; 12,26; 13,24-25; 14,27; 15,34, hoewel hij niet van elke modificatie zeker is.

Ik had inzake het aspect van de variatie graag ook gezien dat Lammers de vraag had gesteld of we in een enkel geval misschien met een aspect van de antieke retorica waarin de *imitatio* centraal staat, te maken zouden kunnen hebben, de nabootsing die verbonden was met de *variatio* (het variëren van oude thema's en teksten door onverwachte toepassingen en andere formuleringen) en de *aemulatio* (het overtreffen van een vroegere tekst die nagebootst wordt).

Het tweede deel van de dissertatie (165-280) is verder geheel gewijd aan een viertal citaten, met 'context-based modifications': Marcus 1,2-3 (Ex. 23,20; Mal. 3,1 en Jes. 40,3); 4,12 (Jes. 6,9-10); 7,6-7 (Jes. 29,13); 14,27 (Zach. 13,7). Waarom Lammers voor deze citaten kiest, verantwoordt hij niet. Hij had voor meer eenheid kunnen zorgen door zich uitsluitend op de Jesaja-citaten te richten, en dan dus niet Marcus 14,27 (Zach. 13,7) te behandelen, maar 9,48 (Jes. 66,24) en 13,24-25 (Jes. 13,10; 34,4).

De vier teksten behandelt hij met behulp van wat hij de ene keer een narratieve analyse noemt, een andere keer een narratief-historische analyse, en nog weer een andere keer een narratief-literaire analyse zonder nadere verantwoording van deze methode. Een methode die bestaat uit (a) afbakening, (b) structuur van de verhaaleenheid, (c) de betekenis en de functie van het Schriftcitaat binnen de directe en de ruimere context en (d) de tekstuele vorm van het Schriftcitaat als een geval van 'context-based modification'. Het narratieve van deze methode is mij niet erg duidelijk.

Een algemene conclusie na de analyse van deze vier teksten wordt niet getrokken. Het lijkt erop dat de behandeling van deze vier teksten alleen hoeven te dienen als voorbeelden van een zinvolle benadering voor andere nieuwtestamentische boeken (322).

Met veel interesse heb ik het proefschrift gelezen, toch blijf ik nog zitten met een aantal punten rond het 'citaat'. Lammers merkt op dat het lastig is om precies het verschil aan te geven met de 'allusie'. Hij beschouwt als citaten: die gevallen van intertekstuele reproductie die geheel of voornamelijk letterlijk zijn. Dat betekent dat een citaat bestaat uit een aantal opeenvolgende woorden die letterlijk worden gereproduceerd in zulk een mate dat het de identificatie mogelijk maakt van een specifieke pretekst die wordt gereproduceerd (8). Daarnaast merkt Lammers op dat veel citaten (allerlei vormen van) variaties kennen. Hoe verhouden die twee, letterlijke overname van woorden en variaties, zich tot elkaar? Een tweede punt betreft het feit dat Lammers diverse malen laat zien dat er niet een tekst geciteerd, maar twee of meer teksten geciteerd worden? Soms hebben we met mengcitaten te maken, zoals in Marcus 1,2-3, soms is het niet precies duidelijk naar welke tekst er precies verwezen wordt, zoals in Marcus 8,18. Kan je in het laatste geval wel spreken van een citaat? Moet je hier niet zeggen dat het om een motief gaat, in dit geval van niet-horende oren en niet ziende ogen, dat in het OT een aantal keren voorkomt? De lezer kan het namelijk niet specifiek aan één tekst koppelen, zoals je bij een citaat zou verwachten. Aanvullend daarop. Lammers behandelt het mengcitaat niet als verschijnsel. Hij doet alsof het om drie losse citaten gaat. Hebben we hier misschien te maken met het

³ Twaalf citaten duidt hij als 'memory variants': 4,12; 4,32; 7,10b; 8,18; 12,19; 12,26; 12,29-33; 12,36; 13,26; 14,27; 15,24; 15,34. Over vijf citaten is Lammers minder zeker: 'probably memory variants': 1,2-3; 7,6-7; 7,10a; 10,19; 13,24-25.

verschijnsel van het aan elkaar rijgen van teksten, dat in de rabbijnse literatuur wordt aangeduid met קרייזין. Mijn derde punt is een vraag: kan je wel spreken van een citaat, als de auteur de semantische inhoud van de pretekst verandert. Deze visie suggereert overigens de semantische inhoud van de pretekst vast zou staan. In het huidige onderzoek wordt dat zo niet meer gezegd. Een vierde punt gaat over het gebruik van het woord 'citaat'. Lammers spreekt over citaten waarmee hij de indruk wekt dat het steeds om één vers gaat, terwijl Marcus een aantal malen in een tekst meer elementen van een pretekst gebruikt, zoals bijvoorbeeld in het passieverhaal met Psalm 22. Dat alles brengt me tot de vraag of het woord 'citaat' wel zo'n gepaste aanduiding is.

Deze kritische vragen/punten veranderen niets aan mijn mening dat het proefschrift een waardevolle bijdrage levert aan de betekenis en functie van de oudtestamentische citaten in het Marcusevangelie. Tenslotte merk ik op dat Lammers het lezersgebruik van zijn dissertatie had kunnen verhogen door toevoeging van een tekstregister. Een dergelijk register ontbreekt nu helaas.

Nico Riemersma